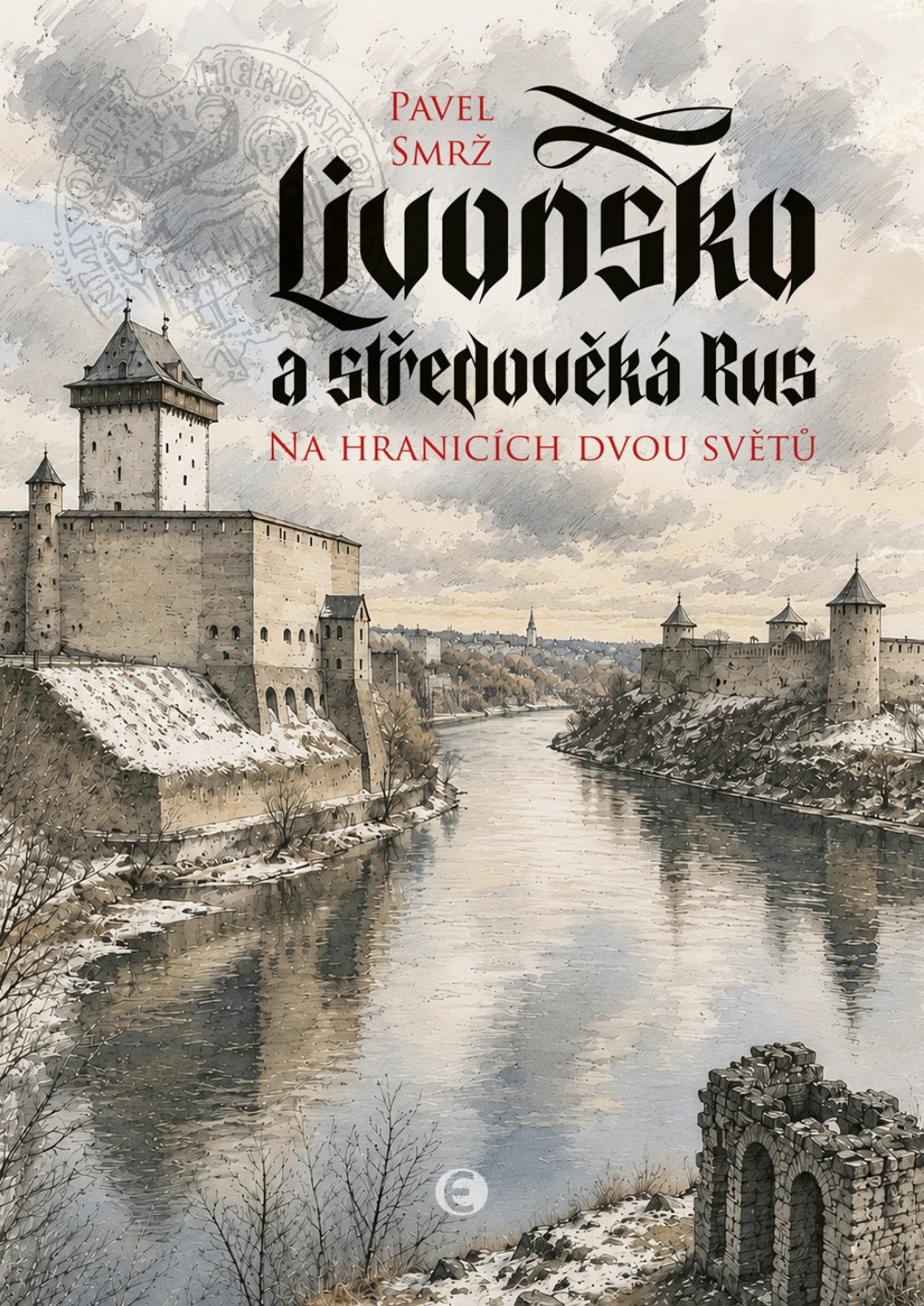
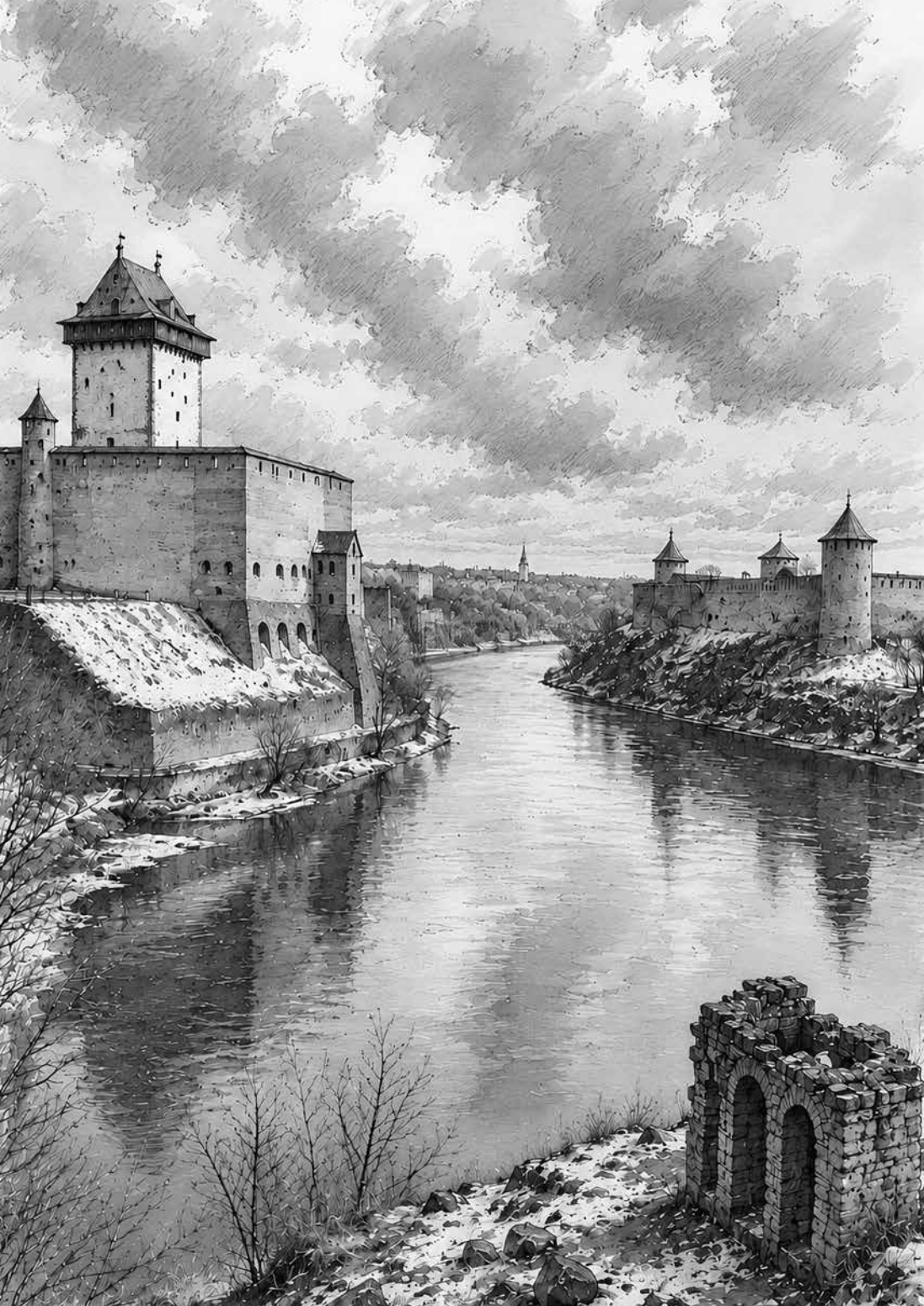

Pavel
Smrž
Livonsko
a středověká Rus
Na hranicích dvou světů

MEDIATORIS · D · OMI
VTROLIVM ET

Pavel
Smrž

Livonsko a středověká Rus

Na hranicích dvou světů

Nakladatelství
Epocha

Tato publikace byla vydána s finanční podporou grantu poskytnutého GA UK č. 948417, s názvem „Diplomatické a obchodní smlouvy Velikého Novgorodu a Pskova s Hanzou a řádem německých rytířů v Livonsku od konce 12. do začátku 16. století“, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

Lektorovala:
Doc. PhDr. Dana Picková, CSc.

© Pavel Smrž, 2026
© Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2026
Cover art © Lukáš Tuma, 2026
Photos © archiv autora a Wikimedia Commons, 2026
Map © Martin Ďásek, 2026
Czech edition © Nakladatelství Epocha, Praha 2026

ISBN 978-80-278-0299-9 (print)
ISBN 978-80-278-1728-3 (ePub)
ISBN 978-80-278-1729-0 (mobi)
ISBN 978-80-278-1730-6 (pdf)

OBSAH

SEZNAM ZKRATEK 7
ÚVOD 9
Vymezení tématu 9
Základní prameny 21
Vztahy Novgorodu a Pskova s Livonskem v historiografii 32

NOVGOROD, PSKOV A LIVONSKO 41
Politický rámec historického vývoje 41
Historie uzavírání smluv Novgorodu a Pskova s Hanzou a řádem německých rytířů v Livonsku do roku 1448 80

NA HRANICI DVOU SVĚTŮ 91
Hranice mezi Livonskem a novgorodskou a pskovskou zemí 91
Livonsko a jeho obyvatelé z pohledu novgorodských a pskovských letopisů 98
Verbální komunikace ve vztazích obyvatel Novgorodu a Pskova s Livonskem 102

OBCHODNÍ STYKY 115
Cestování a jeho úskalí 115
Zboží 128
Hanzovní kontory 155
Hanzovní kupci v Novgorodě a Pskově 167
Novgorodci a Pskované v Livonsku 178

SMLOUVY S HANZOU A ŘÁDEM NĚMECKÝCH RYTÍŘŮ V LIVONSKU PO ANEXI VELIKÉHO NOVGORODU MOSKVOU 185
Vstup Moskvy do vztahů mezi Novgorodem a Livonskem v sedmdesátých letech 15. století 185
Novgorod, Pskov a Livonsko po roce 1478 206
Uzavření hanzovního dvora v Novgorodě roku 1494 221
Novgorodsko-livonské vztahy na pozadí války v letech 1501 až 1503 232

ZÁVĚR 247
SEZNAM POUŽITÝCH PRAMENŮ A LITERATURY 259
Pramenné edice 259
Prameny literární povahy 262
Použitá odborná literatura 264

SEZNAM ZKRATEK

AZR	Akty, otnosjaščijesja k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izdannyje Archeografičeskoju kommissijeju
GVNP	Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova
HR	Die Recesse und andere Akten der Hansetage
HUB	Hansisches Urkundenbuch
LECUB	Liv-, Est-, und Kurländisches Urkundenbuch
N1L	Novgorodskaja pervaja letopis
N2L	Novgorodskaja vtoraja letopis
N3L	Novgorodskaja treťja letopis
N4L	Novgorodskaja četvertaja letopis
N5L	Novgorodskaja pjataja letopis
PL	Pskovskije letopisi
PSRL	Polnoje sobranije russkich letopisej
PVL	Povesť vremennych let
RL	Russisch-livländische Urkunden
SG	Smolenskije gramoty XIII–XIV vekov

ÚVOD

1. Vymezení tématu

Na počátku 13. století se v severovýchodním Pobaltí začal rodit stát, který vstoupil do dějin pod názvem Livonsko. V důsledku systematického dobývání a osidlování země a úsilí o christianizaci místního obyvatelstva se v průběhu několika desítek let vytvořil svébytný státní útvar, jenž se skládal z držav řádových rytířů, duchovenstva a bohatých hanzovních měst. Livonský stát se na dlouhou dobu stal nejvýchodněji položenou výspou latinského Západu, která bezprostředně sousedila s ruskými pravoslavnými zeměmi.[1] Západní křesťané se během podmaňování Pobaltí střetávali od samého počátku s rusky mluvícím pravoslavným obyvatelstvem. Po řadu století, od zrodu livonského státu až do jeho zániku v šedesátých letech 16. století v průběhu livonské války, udržovalo Livonsko čilé kontakty s Novgorodem a Pskovem. V mírových dobách byla tato města jeho hlavními obchodními a diplomatickými partnery a ve válečných konfliktech se stávala cílem útoků řádového vojska.

Vztahy mezi východními křesťany, obyvateli původně ruských zemí, a katolíky z Livonska, kteří vesměs přicházeli do Pobaltí z německých oblastí, tedy mezi dvěma jazykově, kulturně a konfesijně odlišnými komunitami, poznamenané střídáním mírových období s válečnými konflikty, se na první pohled nelišily od vztahů západních křesťanů s muslimy ve Svaté zemi. Nicméně je zde ně-

1) Křest knížete Jagella v únoru 1386 v Krakově a s ním spojené přijetí latinského křesťanství na Litvě tuto situaci nezměnily, protože většinu území litevského státu tvořila původní rurikovská knížectví s pravoslavným obyvatelstvem.

kolik velice nápadných rozdílů. Oblast Pobaltí si prostřednictvím aktivních šiřitelů křesťanství v duchu Bernarda z Clairvaux musela nejprve vybojovat zrovnoprávnění se Svatou zemí, aby se stala jednou z oblastí zájmu jak papežské kurie, tak rytířů, poutníků a v neposlední řadě kolonizátorů ze střední, severní a západní Evropy.[2] Na rozdíl od Svaté země, kde se západní křesťané střetávali převážně s muslimy, kteří byli z jejich pohledu jednoznačně nevěřícími, v Pobaltí se dobyvatelé setkali kromě pohanů s křesťany východního ritu. Navzdory společným základům víry se obě skupiny považovaly navzájem za heretiky, pohany či odpadlíky od pravé víry. V důsledku křížových výprav a christianizace došlo v Pobaltí k vymezení jednotlivých etnik z náboženského hlediska a tento relativně malý kousek evropského kontinentu se stal místem, kde se vytvořily hranice mezi věřícími, nevěřícími a „špatně" věřícími, to znamená pravoslavnými schismatickými heretiky.[3] Vedle nesmiřitelných náboženských protikladů tu existovala řada dalších odlišností, například v kulturní a jazykové oblasti, které však nikdy nebyly nepřekonatelné.

Obchodníci bez ohledu na to, odkud přijeli do cizích zemí, nevnímali náboženské hranice tak nekompromisně. Do východního Pobaltí, které se později stalo cílem křížových výprav, zajížděli již o několik desetiletí, a dokonce století dříve. Nepotřebovali, aby jim cestu proklestili misionáři, kněží nebo rytíři. Jejich nebezpečné daleké cesty iniciovala poptávka po luxusních výrobcích, surovinách a nerostech, kterých se v některých oblastech nedostávalo, a jejich hlavní krédo spočívalo v realizaci dobrého nákupu a výhodného prodeje bez ohledu na to, kdo byl jejich obchodním partnerem.[4]

2) HELLMANN, Manfred, *Das Lettenland im Mittelalter*, Münster – Köln 1954; GNEGEL WAITSCHIES, Gisela, *Bischof Albert von Riga: ein Bremer Domherr als Kirchenfürst im Osten (1199–1229)*, Hamburg 1958; ANGERMANN, Norbert, *Meinhard, der Apostel Livlands*, Bonn 1986.

3) HORYNA, Břetislav, Idea Evropy. Pohledy do filozofie dějin, Praha 2001, s. 48.

4) Zákon nabídky a poptávky stál u zrodu dálkových plaveb jak na Baltském moři, tak i ve Středomoří. Italští obchodníci podnikali již v 10. století nebezpečné plavby do Egypta, aby

Monografie, jejíž stránky právě otvíráte, je věnována dějinám vztahů mezi livonským státem, respektive subjekty, jež ve středověku existovaly nebo působily ve východním Pobaltí, a jejich východními sousedy, především městy Novgorodem a Pskovem. Časový rámec je vymezen 12. stoletím, kdy obchodníci ze Skandinávie a severoněmeckých oblastí začali navazovat první kontakty se středověkou Rusí, a rokem 1505, kdy zemřel veliký moskevský kníže Ivan III. Vasiljevič. Tento panovník v průběhu své více než čtyřicetileté vlády podnikl razantní diplomatické a vojenské kroky k rozšíření moskevského státu, které osudově zasáhly obě do té doby relativně samostatná města Novgorod a Pskov a jejich vztahy s Livonskem. Dosavadní, tři sta let trvající model vzájemného sousedského soužití se stal během krátké doby minulostí a byla nastolena zcela nová pravidla rusko-livonských vztahů. Tím skončila jedna dlouhá epocha a nastala nová éra.

Diplomatické, obchodní, religiózní, kulturní i jazykové kontakty byly mezi sebou úzce provázány. To velmi dobře reflektují prameny diplomatického charakteru, především texty obchodních dohod, které mezi sebou uzavíraly Novgorod či Pskov se svými livonskými protějšky, jimiž mohla být hanzovní města, ale také řád německých rytířů nebo dorpatský biskup. Na základě analýzy těchto smluv i dalšího pramenného materiálu vyložím, jak tyto vztahy fungovaly v praxi, jak se proměňovaly v čase a jak se lišila teoretická smluvní ustanovení od každodenní reality. Vycházet při tom budu z hypotézy, že smluvní podmínky představovaly kompromis, jehož bylo dosaženo při jednáních mezi obchodními partnery. Jak se podmínky smluv plnily, lze zčásti rekapitulovat rovněž ze samotného textu dohod. Například opakování zákazu dovozu piva do Novgo-

uspokojili poptávku movitých zákazníků po luxusním zboží a koření. O dvě století později se ze stejných důvodů začal rozvíjet dálkový obchod na Baltském moři. JOHANSEN, Paul, Der hansische Rußlandhandel, insbesondere nach Novgorod, in kritischer Betrachtung, in: BRANDT, Ahasver von – JOHANSEN Paul – WERVEKE, Hans van – KUMLIEN, Kjell –, Hermann (eds.), *Die deutsche Hanse als Mittler zwischen Ost und West, Köln*, Köln – Opladen 1963, s. 41–43.

rodu a Pskova dokazuje, že tento zákaz musel být často porušován, ale také to, že na jeho dodržování měli zájem jak němečtí obchodníci, tak Novgoroďané a Pskované.

Dále se budu snažit dokázat, že rusko-livonské obchodní vztahy byly značně stabilní, a to navzdory všem konfliktům, které čas od času mezi kupci z obou stran propukaly. Podle mého názoru byl časem vytvořen jistý mechanismus těchto vztahů, který vyhovoval jak německým kupcům, tak obchodníkům z Pskova a Novgorodu, a proto se ho snažili udržet, neboť se domnívali, že pokud se osvědčil v minulosti, bude fungovat i v budoucnosti.

Z uvedeného tedy vyplývá, že proměny jak smluvních podmínek, tak praxe byly minimální, a to až do doby, než došlo k připojení Novgorodu k moskevskému velikému knížectví, což vedlo k zásadní změně podmínek obchodu s Hanzou, a tím i jeho praktického fungování.

Na začátku je třeba vyjasnit geograficko-politický aspekt, to znamená, co pojmy Livonsko a Rus v dané době označovaly, a proč se budu snažit raději vyhnout v historiografii běžně používanému označení rusko-livonské vztahy.

Livonsko (v latinských pramenech *Livonia*, ve středověkých dolnoněmeckých textech *Lifland* atd.) zahrnovalo ve středověku území dnešních republik Estonska a Lotyšska a jako státní útvar se začalo formovat na počátku 13. století v důsledku křížových výprav, misií a kolonizace Pobaltí přistěhovalci z německých zemí. O rusko-livonských vztazích tak můžeme hovořit přinejmenším od počátku 13. století. Nicméně obyvatelstvo východoslovanského původu pronikalo do Pobaltí již od konce 10. století a setkávalo se tu s baltskými a ugrofinskými kmeny. Jejich vztahy byly směsicí obchodních kontaktů a ozbrojených konfliktů. Ještě před vznikem livonského státu zde byly z iniciativy ruských knížat vybudovány opěrné body a obyvatelé ruské země udržovali čilé obchodní kontakty s kupci z Gotlandu, a to buď bezprostředně sami, nebo prostřednictvím pobaltských kmenů. Dokladem těchto kontaktů je

první obchodní smlouva, kterou kupci z Gotlandu uzavřeli s novgorodským knížetem v roce 1191 nebo 1192.[5]

Není ovšem zcela jednoznačné, co pod názvem Livonsko chápat ve státoprávním smyslu, neboť vnitropolitický vývoj země vyvolává mezi historiky diskurs o typologii tohoto státního útvaru. Jedni charakterizují Livonsko jako řádový stát podobný tomu, který existoval v Prusích, nicméně druzí to odmítají s poukazem na to, že livonská větev řádu německých rytířů neměla nad Livonskem absolutní kontrolu, a to ani v době svého největšího mocenského rozmachu. Z tohoto důvodu charakter livonského státu nejblíže vystihuje pojem konfederace, vypůjčený z moderní terminologie, s tím, že se jednalo o konfederaci nezávislých panství řádových rytířů, rižského arcibiskupa, livonského duchovenstva a livonských měst.[6]

Tato skutečnost se projevila na formální stránce livonských diplomatických a obchodních vztahů se sousedními rurikovskými zeměmi. V průběhu tří století figurovali ve smlouvách jako zástupci Livonska řádový mistr německých rytířů (*magister provincialis*), dorpatský biskup nebo jednotlivá livonská města. Livonský mistr uzavíral dohody nejen jako prostředník řádu, ale také rižského arcibiskupa a za „celou zemi" včetně livonských měst. Dorpatský biskup měl v kontaktech s rurikovskými zeměmi mimořádné postavení, které vyplývalo z relativní blízkosti významného města Pskova a z obchodních zájmů dorpatských kupců ve východní Evropě. Významnými představiteli Livonska byla také zdejší města, jejichž vyslanci jednali s Novgorodem nebo Pskovem jako zástupci Hanzy. Pro zjednodušení je občas v textu používán pojem Livonsko, jenž zahrnuje všechny tyto livonské politické činitele.

5) Smlouva Novgorodu s Gotlandem a německými městy o míru, vyslancích, obchodních vztazích a o soudu, 1191/1192, in: *Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova*, ed. Sigizmund Natanovič Valk, Moskva – Leningrad 1949, dok. č. 28, s. 55–56.

6) HELLMANN, Manfred, Der deutsche Orden im politischen Gefüge Altlivlands, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, Band 40, 1991, Heft 4, s. 481–499; BENNINGHOVEN, Friedrich, Zur Rolle des Schwertbrüderordens und des Deutschen Ordens im politischen Gefüge Alt-Livlands, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, Band 41, 1992, Heft 2, s. 161–185.

Podívejme se nyní, co označovaly ve středověku pojmy Rus nebo ruská země (*Rus*, *Ruskaja zemlja*). Tato pojmenování patřila ve středověkých ruských pramenech původnímu ruskému státu, který se rozprostíral na ploše téměř celé východní Evropy.[7] Zformoval se během 10. století a během své existence se dále územně rozvíjel. Jeho hranice byly proměnlivé jak v důsledku kolonizační činnosti rurikovských knížat, tak také občasných snah sousedních zemí, jež se staly součástí latinského civilizačního okruhu, o odtržení diecézí patřících pod jurisdikci kyjevské metropolie, jejíž hranice tvořily jakýsi vnější rámec tohoto státního útvaru. Již ve druhé polovině 11. století se však ruský stát začal tříštit na državy jednotlivých rurikovských knížat a během druhé poloviny 12. a první poloviny 13. století vznikla na jeho území řada zcela samostatných politických útvarů, jimž dále vládli členové rurikovské dynastie. Termín ruská knížectví, který se pro tyto útvary běžně v historiografii používá, neodpovídá úplně přesně historické terminologii. Za prvé se v pramenech až do konce 14. století pojem knížectví vůbec nevyskytoval a državy Rurikovců byly označovány jako země (*zemlji*), což napovídá, že šlo o autonomní celky,[8] a za druhé se tyto útvary nenazývaly souhrnně ruskými zeměmi, ale každá podle svého rezidenčního města. To znamená, že existovala novgorodská země, pskovská země, suzdalské země atd. Rus či ruská země přestala jako jednotný státní útvar – pokud jím kdy byla – na počátku vrcholného středověku existovat a rurikovské země (knížectví) se už nikdy nestaly součástí jednoho státního celku, naopak došlo k definitivnímu oddělení jejich jihozápadní a severovýchodní části.[9]

7) V historiografii 19. až 20. století se pro tento státní útvar rozšířilo pojmenování Kyjevská Rus, které se běžně používá dodnes. PICKOVÁ, Dana, *Velké ruské dějiny I*: *Od Rusi k moskevskému carství*, Praha 2023, s. 19–21.

8) GORSKIJ, Anton Anatoljevič, Političeskoje razvitije Sredněvekovoj Rusi. Problémy těrminologii, in: GORSKIJ, Anton Anatoljevič, *Besčislenija rati i velikija trudy…*, SPb. 2018, s. 10–11.

9) PICKOVÁ, Dana, Rus / ruská země a integrace a dezintegrace ve středověké východní Evropě, in: IZDNÝ, Jakub – SUCHÁNEK, Drahomír – TOMÍČEK, David a kol., *Amicis omnia*

Z výše uvedeného vyplývá, že v době, kdy se začal formovat livonský stát a navazovaly se první rusko-livonské vztahy, stával se ruský stát – Rus pozvolna minulostí. Pojem ruská země se v geografickém smyslu zúžil na základní jádro původního státu kolem Kyjeva a Perejaslavle.[10] Novgorod ani Pskov nebyly ve 12. a 13. století považovány za součást ruské země v užším slova smyslu, což dokazuje výraz *pojti* v Rus, který v Novgorodě znamenal vydat se na cestu do Kyjeva.[11] Z hlediska církevního uspořádání byly novgorodská i pskovská země dále součástí kyjevské metropolie.

Kdo potom byli Rusové, kteří figurují ve smlouvách mezi Novgorodem a Pskovem na jedné straně a jejich diplomatickými partnery z Livonska, řádem německých rytířů, livonskými duchovními hodnostáři a Hanzou na straně druhé, a to po celé sledované období? V textech těchto smluv a dalších písemných pramenech jsou totiž obyvatelé novgorodské, pskovské a dalších rurikovských zemí souhrnně označováni jako *Russen*, popřípadě s přesnějším teritoriálním vymezením *de Nogardia*, *de Pleskowe* atd.[12] Zjednodušeně řečeno Livonci zahrnují všechny obyvatele zemí rozkládajících se za východní hranicí livonského státu pod pojem Rusové. Stejným

sunt communia. Integrace a dezintegrace v dějinách, společnosti a literatuře, Praha 2022, s. 39–49. K složitému vývoji používání pojmů Rus, ruský a *rossijský* v dobových pramenech viz MUSIN, Aleksandr, „Pogibel zemli russkoj". Sredněvekovyj slovar i jego pročtenija: k evolucii etnologičeskich predstavljenije v Vostočnoj Jevrope XII–XVI vv., in: NAGIRNYJ, Vitalij – VOLOŠČUK, Miroslav (eds.), *Seredňovična Rus: problemi těrminologii*, (*Colloquia Russica*, Series II, Vol. 4), Ivano-Frankivsk – Krakiv 2018, s. 93–148.

10) MARTYNJUK, Aleksej, Někotoryje nabljuděnija po povodu uslovij i mechanizma pojavljenija fenomena „Russkaja zemlja v uzkom smysle slova", in: *Seredňovična Rus: problemi terminologii (Colloquia Russica*, Series II, Vol. 4), Ivano-Frankivsk – Krakiv 2018, s. 154–155; NAGIRNYY, Vitaliy, Stredoveká Rus. Uzemie, nazvoslovie, symboly, in: HOMZA, Martin – MESJARKIN, Adam (eds.): *Symboly a mýty národov* v *stredoveku a* časnom *novoveku*, Bratislava 2014, s. 66–67.

11) Ve stejném smyslu bylo nahlíženo také na suzdalskou zemi nebo Halič. MUSIN, A., „Pogibel zemli russkoj"…, s. 114.

12) K toponymům a hydronymům v dochovaných písemných pramenech livonské provenience psané středověkou dolnoněmčinou viz SKVAJRS, Jekatěrina Ričardovna – FERDINAND, Svetlana Nikolajevna, *Ganza i Novgorod: jazykovyje aspekty istoričeskich kontaktov*, Moskva 2002, s. 112–127.

způsobem je v ruskojazyčných pramenech používán termín *Němci* pro ty, kteří přicházeli ze západu.

Ke shodnému poznání dospěl na základě studia smluv, které s partnery z Livonska uzavřel Smolensk, také ruský historik Aleksandr Jevgenjevič Musin a pokusil se tuto záležitost vysvětlit. Podle jeho názoru se pojem ruská země, který se zpočátku vázal pouze na jižní oblasti východní Evropy, později rozšířil dále, především na haličsko-volyňskou a vladimirsko-suzdalskou zemi – tak vznikla pozdní koncepce Rusi v širším slova smyslu. „V té době mohly různé politeje východní Evropy používat termín ‚Rus' a ‚Rus/Rusín' jako právnický termín, převzatý v procesu mezinárodních kontaktů z Ruské pravdy. Těmito termíny označovali svoje občany ve sféře středověkého mezinárodního práva. Mezistátní smlouvy Smolenska s Rigou a Gotlandem ze 13. století tak ochraňovaly každého, kdo pocházel z území východní Evropy, jež se nacházela pod jurisdikcí Rurikovců, jako ‚Rusína', a to bez ohledu na skutečnost, že Smolensk nenáležel k ruské zemi ve vlastním slova smyslu. V těchto smlouvách je ‚Rusín' postaven proti abstraktnímu ‚latinovi' jako představiteli západoevropské civilizace a latinského právního systému, což zdůrazňuje juristický význam pojmu ‚Rus' a ‚Rusín'… Jinými slovy, na různých teritoriích východní Evropy, spojených s Rurikovci, mohli zdejší obyvatelé vystupovat v rámci kontaktů mezi dynastiemi jako Rusové a považovat se z hlediska ‚mezinárodního' práva za Rusy, a to přinejmenším od poloviny 13. století."[13]

Z těchto důvodů nepoužívám běžně v historiografii zavedený souhrnný výraz rusko-livonské vztahy, ale konkrétně označuji diplomatické a obchodní partnery livonské strany jako (Veliký) Novgorod a Pskov. Pokud se nelze v některých případech vyhnout uvedení pojmů Rusové nebo ruské, které se vážou k pozdější době než 13. století, jsou používány ve vztahu k formulacím uvedeným v dobových pramenech, případně označeny uvozovkami.

13) MUSIN, A., „Pogibel zemli russkoj"…, s. 116–118.

Složitý politicko-geografický i etnický vývoj východní Evropy měl jistý vliv také na formování kontaktů s Livonskem. Podílely se na nich především ty rurikovské země a významná města bezprostředně s Livonskem sousedící. Ty potom dále zprostředkovávaly obchodní kontakty mezi Livonskem a dalšími subjekty na území bývalé Rusi. K nejvýznamnějším obchodním partnerům Livonska patřily takzvané bojarské republiky Novgorod a Pskov, ležící východně od livonských hranic. Novgorod se těšil mimořádnému postavení v obchodu s Livonskem díky kupcům z ostrova Gotlandu, kteří si již počátkem 12. století zřídili ve městě svoji obchodní základnu. Od poloviny 13. století je začali vytlačovat hanzovní kupci, kteří měli v Novgorodu jeden ze čtyř kontorů. Novgorodský kontor se stal hlavním centrem hanzovního obchodu ve východní Evropě. Pskov těžil ze své polohy v blízkosti livonských hranic, díky níž měl úzké kontakty s Dorpatem, který byl od konce 13. století členem Hanzy.

Poněkud ve stínu těchto dvou městských „republik" se nacházela města Smolensk, Vitebsk a Polock, přestože první obchodní smlouvy s Rižany a kupci z Gotlandu uzavřel smolenský kníže již ve dvacátých letech 13. století. Platnost těchto smluv přetrvala dvě století, jak dokládají pravidelná potvrzování jejich platnosti novými smolenskými knížaty, a podmínky, které obsahovaly, se staly závazné i pro další města (Polock a Vitebsk). V průběhu 14. a 15. století připadla tato tři města pod litevskou nadvládu. Navzdory tomu nelze považovat jejich styky s livonským prostředím za kontakty mezi Livonskem a Litvou, či dokonce Běloruskem, jak to činí například německý badatel Norbert Angermann.[14] Smolenská, polocká a vitebská země sdílely před začleněním k Litvě po staletí stejný osud jako ostatní rurikovská knížectví. Zpočátku patřily k původnímu ruskému státu, později se osamostatnily pod vládou členů

14) ANGERMANN, Norbert, Russkije i belorusskije kupcy v sredněvekovoj Livonii, in: JURASOV, Andrej Viktorovič (ed.), *Ot Drevněj Rusi k Rossii novogo vremeni. Sbornik statěj: K 70-letiju Anny Leonidovny Choroškevič*, Moskva 2003, s. 264–271.

rurikovské dynastie. Jejich obyvatelstvo spojovaly shodné tradice, pravoslavné vyznání a také společný jazyk, což se nejmarkantněji projevilo právě v diplomatických smlouvách.

Základní pramen pro zpracování tématu představují texty dohod Novgorodu a Pskova s livonskými subjekty, které byly uzavírány od devadesátých let 12. století až do roku 1503 a reflektovaly široké spektrum problémů, které spolu smluvní strany projednávaly. Tyto smlouvy můžeme označit termínem komplexní, protože vytyčily základní rámec, v němž se odvíjely politické a obchodní kontakty Livonska s Novgorodem a Pskovem po několik století. Převážná část z nich byla výsledkem jednání mezi novgorodskými a pskovskými představiteli na jedné straně a vyslanci západních kupců, později reprezentanty hanzovního společenství, na straně druhé. Vedle nich byly předmětné kontakty regulovány smlouvami, které s Novgorodem a Pskovem sjednali zástupci řádu německých rytířů nebo vyjednavači dorpatského biskupa. Ve všech uzavřených dohodách se řešila problematika obchodní výměny a postavení kupců pobývajících v cizině, ve smlouvách s řádovými rytíři a biskupem v Dorpatu k tomu přistupovala ještě další ustanovení, a to ryze politického charakteru.

Texty smluv však představovaly pouze jeden aspekt obchodních kontaktů. Praktický život totiž přinášel neustále nové situace, se kterými se nejen obchodní a diplomatičtí partneři, ale ani řadoví obyvatelé měst na obou stranách hranic zatím nesetkali, a rovněž krizové momenty, které byly důsledkem opakujících se přestupků proti dojednaným pravidlům. V takovém případě byly jednající strany nuceny urychleně hledat přijatelné řešení problému bez ohledu na dosud platné úmluvy. Proto vedle komplexních dohod mají mimořádný význam dílčí smlouvy, jejichž ustanovení byla věnována konkrétním případům.

Texty všech smluv, ať již komplexních nebo dílčích, byly zkoumány nejen po obsahové stránce, ale také z jazykového hlediska, a to s cílem poukázat na techniku překladu termínů, které zachy-

cují realitu jednoho prostředí, ale cizím obchodním partnerům jsou naprosto neznámé. Specifickým rysem textů dohod mezi Novgorodem, Pskovem a jejich livonskými partnery byla totiž skutečnost, že latina v nich nehrála téměř žádnou roli, protože byly od začátku sestavovány ve středověké ruštině a dolnoněmčině.

Přestože smlouvy mezi Novgorodem, Pskovem a Livonskem představují významný soubor pramenného materiálu, je zřejmé, že nemohou reflektovat skutečný stav a povahu vzájemných vztahů, protože smluvní ustanovení pouze vymezují ideální podmínky, za nichž by se měly vzájemné kontakty realizovat. Běžný život byl však mnohem rozmanitější. Proto byly vedle diplomatického materiálu oficiálního charakteru využity také další dostupné prameny, které více vypovídají o konkrétních případech a událostech. Jedná se především o rozsáhlou korespondenci představitelů řádu, livonského duchovenstva, vedení hanzovních měst a jednotlivých kupců. Zejména dopisy městských rad a obchodníků nabízejí specifičtější náhled do širokého spektra problémů, se kterými se museli hanzovní kupci potýkat.

Důležitý zdroj informací o každodenním životě Němců pobývajících v Novgorodě představuje soubor vnitřních právních předpisů, nazvaný *Nowgoroder Schra*. Obsahuje závazná ustanovení pro ubytování německých kupců na dvoře svatého Petra a vzájemné vztahy mezi nimi, protipožární předpisy, obchodní pravidla a nařízení, která se týkají pracovních a osobních kontaktů s Rusy na kupeckém dvoře a také mimo něj.

Doplňujícím zdrojem informací ke studiu daného tématu byly narativní prameny, zejména novgorodské a pskovské letopisy, v menší míře také kroniky livonské provenience.

Monografie se skládá ze čtyř hlavních částí, které byly uspořádány dílem z chronologického a dílem z tematického hlediska. Více pozornosti bylo věnováno Novgorodu než Pskovu, což je dáno nejen faktem, že Novgorod byl ve středověku mnohem významnějším obchodním i politickým centrem, ale také tím, že se na jeho

teritoriu nacházel hanzovní kontor, a proto byl také mnohem více reflektován v písemných pramenech.

První část, nazvaná *Novgorod, Pskov a Livonsko*, obsahuje základní informace o dějinách a reáliích těchto politických útvarů ve sledovaném období a stručný výčet studovaných smluv a okolností, za nichž byly dojednávány.

Druhá část *Na hranici dvou světů* se skládá ze tří kapitol. První z nich se zabývá průběhem teritoriálního vymezování Livonska i novgorodské a pskovské země, příhraničními konflikty, soupeřením o sporná území a jejich vlivem na vzájemné kontakty. Se vznikem livonského státu v první polovině 13. století vyvstal pro ruské letopisce problém, jak pojmenovat nový sousední stání útvar a jeho obyvatele. Další kapitola druhé části je proto věnována terminologii, kterou letopisci používali k označení Livonska, potažmo východního Pobaltí, a jeho obyvatelstva, a to nejenom v době existence livonského státu, ale také před jeho vznikem. Třetí kapitola řeší zajímavý problém, který představuje verbální stránka komunikace mezi *Rusy*, jak nazývají obyvatele rurikovských zemí prameny livonské provenience, a Němci.

Obsáhlejší třetí část *Obchodní styky* prezentuje výsledky studia a analýzy obchodních kontaktů z řady různých aspektů. V první z pěti kapitol je pojednáno o možnostech cestování do východního Pobaltí a do vnitrozemí rurikovských zemí, a to po námořních, říčních a pozemních cestách, a rovněž poukázáno na nebezpečí, kterému cestovatelé, ať už Němci nebo Novgoroďané či Pskované, museli čelit. Druhá kapitola se zabývá analýzou sortimentu zboží, které bylo obchodováno mezi Livonskem a Novgorodem či Pskovem. Podrobněji se věnuje vybraným komoditám, jejichž výběr byl učiněn s ohledem na význam daného druhu zboží v předmětném obchodu, nebo které představují zvláštní komoditu vybočující z charakteru ustálené obchodní výměny. Další dvě kapitoly jsou spolu úzce provázány. První se věnuje německým dvorům v Novgorodě a Pskově, druhá je zaměřena na každodenní život Němců

v těchto dvorech a úskalí soužití s jejich ruskými sousedy. Tématem páté kapitoly je cestování kupců z rurikovských zemí, především z Novgorodu a Pskova, do Livonska a jejich pobyt v livonských městech.

Čtvrtá část nazvaná *Smlouvy s Hanzou a řádem německých rytířů v Livonsku po anexi Novgorodu Moskvou* je opět koncipovaná chronologicky. Zabývá se vývojem vztahů mezi Novgorodem a Pskovem a jejich diplomatickými a obchodními partnery z Livonska. Sleduje především, jak se změněné politické poměry poslední třetiny 15. století, to znamená inkorporace Novgorodu Velikého do moskevského státu Ivana III. a užší vazba Pskova na Moskvu, promítly do podoby a obsahu diplomatických dohod, a jaký praktický dopad mohly mít tyto změny na fungování obchodních vazeb.

2. Základní prameny

Stěžejní význam pro studium vztahů mezi Novgorodem, Pskovem a Livonskem má rozsáhlá edice pramenů *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch*,[15] která začala vznikat na přelomu dvacátých a třicátých let 19. století. Jejím zakladatelem byl právní historik Friedrich Georg von Bunge, který původně plánoval shromáždit

15) *Liv-, Est-, und Kurländisches Urkundenbuch,* Abteil 1, Band I *(1030–1300)*, ed. Friedrich Georg von Bunge, Reval 1853; Band II *(1301–1367)*, ed. Friedrich Georg von Bunge, Reval 1855; Band III *(Nachträge zum I und II Bände und Fortsetzung bis 1393)*, ed. Friedrich Georg von Bunge, Reval 1857; Band IV *(1394–1414)*, ed. Friedrich Georg von Bunge, Reval 1859; Band V *(1414–1423)*, ed. Friedrich Georg von Bunge, Riga 1867; Band VI *(Nachträge, Schluss)*, ed. Friedrich Georg von Bunge, Riga 1873; Band VII *(1423–1429)*, ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1881; Band VIII *(1429–1435)*, ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1884; Band IX *(1435–1443)*, ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1889; Band X *(1444–1449)*, ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1896; Band XI *(1450–1459)*, ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1905; Band XII *(1460–1471)*, ed. Hermann Hildebrand, Riga – Moskau 1910; *Liv-, Est-, und Kurländisches Urkundenbuch* Abteil 2, ed. Leonid Arbuzow d. Ä., Band I *(1494 Ende Mai–1500)*, Riga – Moskau 1900; Band II *(1501–1505),* Riga – Moskau 1905. (Dále jen LECUB s uvedením příslušného oddílu a svazku.)

prameny k právním dějinám Pobaltí od nejstarších dob. V práci mu paradoxně pomohl vynucený, politicky motivovaný odchod z dorpatské univerzity v roce 1843 a přesídlení do Revalu. Zde působil jako člen městské rady a měl volný přístup do městského archivu. V prvních šesti svazcích edice, které vydal v letech 1853 až 1873, využil rovněž materiály z městského archivu v Rize a řádového archivu v Königsbergu. Další tři svazky připravil Hermann Hildebrand v mnohem větším záběru, neboť s finanční podporou baltských Němců z řad šlechty a zámožných měšťanů podnikl řadu studijních cest do archivů ve Stockholmu, Kodani, Lübecku, Königsbergu, Varšavě, Moskvě, Petrohradu a v Římě.[16] V práci nad dalšími svazky edice pokračovali Philipp Schwarz, August von Bulmerincq a Leonid Arbusow starší. Do začátku první světové války byly vydány dva oddíly skládající se z patnácti svazků, které obsahovaly dokumenty z období od 11. století do roku 1510. Kromě diplomatických smluv byla do edice zařazena korespondence magistrů livonského řádu s velmistry řádu německých rytířů v Prusích, livonskými městy, duchovenstvem, Hanzou, listiny římsko-německých panovníků, kteří se snažili urovnat dlouhodobý konflikt mezi řádovými rytíři, rižskými arcibiskupy a městem Rigou. Neocenitelný význam mají papežské listiny, a to zejména ty, jež souvisejí s procesem christianizace Pobaltí a s obchodem s rurikovskými zeměmi.

Přestože celá edice byla velmi obsáhlá, přetrvávala v ní více než sto let časová mezera let 1472 až 1494. Na vině byly dvě světové války, politický vývoj na evropském kontinentu ve druhé polovině 20. století, nedostatek finančních prostředků a konečně absence erudovaných badatelů, kteří by zvládli zpracovat velké množství pramenného materiálu z různých evropských archivů do edice od-

16) H. Hildebrand vydal dvě zprávy o svých studijních cestách do Petrohradu, Švédska a Dánska. HILDEBRAND, Hermann, *Die Arbeiten für das liv-, est- und kurländische Urkundenbuch im Jahre 1874/1875*, Riga 1876; HILDEBRAND, Hermann, *Die Arbeiten für das liv-, est- und kurländische Urkundenbuch im Jahre 1875/1876*, Riga 1877.

povídající současným metodologickým a badatelským nárokům.[17] V současné době se v Institutu Friedricha Meinecke zpracovává projekt, jehož cílem je zaplnit tuto mezeru v edici dalšími pěti svazky. V roce 2018 spatřil světlo světa třináctý díl, v němž jsou publikovány dokumenty z let 1472 až 1479. Jeho význam je mimořádný, neboť prameny, které obsahuje, dokumentují bouřlivé období sedmdesátých let 15. století, ve kterém moskevský veliký kníže Ivan III. připojil Veliký Novgorod a jeho rozsáhlé državy k moskevskému státu. Materiály zpřístupněné v novém dílu edice usnadňují studium tohoto procesu a jeho vlivu na vývoj vztahů mezi Novgorodem, Pskovem a Livonskem.[18] Posledním počinem této ediční řady je čtrnáctý díl, vydaný roku 2020.[19] V současné době se připravuje patnáctý díl, který má zahrnovat období 1484 až 1488, a šestnáctý díl věnovaný létům 1489 až 1494.[20]

Od sedmdesátých let 19. století byla vydávána rozsáhlá edice *Die Recesse und andere Akten der Hansetage*.[21] U jejího zrodu stála His-

17) NEITMANN, Klaus, Geschichte und Zukunft des Liv-, est und kurländischen Urkundenbuches, in: IRGANG Winfrid – KERSKEN, Norbert (eds.), *Stand, Aufgaben und Perspektiven territorialer Urkundenbücher im* östlichen *Mitteleuropa*, Marburg 1998, s. 107–113.

18) *Liv-, Est-, und Kurländisches Urkundenbuch,* Abteil 1, Band XIII *(1472–1479)*, eds. Madlena Mahling, Klaus Neitmann, Matthias Thumser, Köln – Weimar – Wien 2018.

19) *Liv-, Est-, und Kurländisches Urkundenbuch,* Abteil 1, Band XIV *(1480–1483)*, ed. Christian Gahlbeck, Madlena Mahling, Klaus Neitmann, Matthias Thumser, Wien – Köln – Weimar 2020.

20) https://www.geschkult.fu-berlin.de/e/fmi/institut/mitglieder/ressourcen/Thumser/lub.html [cit. 30. 8. 2025].

21) *Die Recesse und andere Akten der Hansetage*, Abteil 1. *Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430*, ed. Historische Komission bei der königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Band I *(1256–1369)*, München 1870; Band II *(1380–1389)*, München 1872; Band III *(1387–1390),* (*Nachträge zu Band I–II, 1256–1387*), München 1875; Band IV *(1390–1400)*, München 1877; Band V *(1401–1410)*, München 1880; Band VI *(1411–1418),* München 1889; Band VII *(1419–1425*), München 1893; Band VIII *(1426–1430)*, (*Nachträge und Berichtigungen 1360–1430*), München 1897; *Die Recesse und andere Akten der Hansetage*, Abteil 2. *Hanserecesse von 1431 bis 1476*, ed. Verein für Hansische Geschichte., Band I *(1431–1436)*, Leipzig 1876; Band II *(1436–1443),* Leipzig 1878; Band III *(1443–1451)*, Leipzig 1881; Band IV *(1451–1460)*, Leipzig 1883; Band V *(1460–1466)*, Leipzig 1888; Band VI *(1467–1473)*, Leipzig 1890; Band VII *(1473–1476)*, Leipzig 1892; *Die Recesse und andere Akten der Hansetage*, Abteil 3. *Hanserecesse von 1477 bis 1530*, ed. Verein für Hansische Geschichte, Band I *(1477–1485)*,

torická komise Akademie věd v Mnichově a později vydávání převzal Spolek pro dějiny Hanzy, který byl založen roku 1870. Edice se skládá ze čtyř částí, z nichž tři vyšly ještě před první světovou válkou. První svazek čtvrté části byl vydán v roce 1937 a druhý až v roce 1970. Jedná se o nejrozsáhlejší edici hanzovních dokumentů. Jejím jádrem jsou písemné závěry z jednání generálních hanzovních sněmů, takzvané *recessy*, jež byly závazné v celém obchodním prostoru, v němž Hanza uplatňovala svoje zájmy. Součástí této edice jsou instrukce pro vyslance jednotlivých měst, kteří se sněmů zúčastnili, nebo instrukce zástupcům Hanzy, kteří měli jejím jménem vést diplomatická jednání v zahraničí. Nařízení vyslancům, kteří směřovali do východní Evropy, poodhalují zákulisí obchodních vztahů s Novgorodem, Pskovem a městy na řece Daugavě. Osvětlují také průběh jednání a uzavírání obchodních dohod, odhalují důvody častých obchodních blokád a konfliktních situací mezi hanzovními obchodníky a kupci z Novgorodu a Pskova. Dále edice obsahuje materiály týkající se působení hanzovního kontoru v Novgorodě, o němž se často jednalo na hanzovních sjezdech. Tyto prameny vypovídají také o tom, že němečtí obchodníci si velmi dobře uvědomovali význam znalosti ruského jazyka a této svojí přednosti využívali při vytěsnění nežádoucích konkurentů, kteří nebyli členy Hanzy.

Spolek pro dějiny Hanzy se zasloužil o vydávání edice *Hansisches Urkundenbuch*.[22] V edici jsou obsaženy dokumenty, které za-

Leipzig 1881; Band II *(1485–1491)*, Leipzig 1883; Band III *(1491–1497)*, Leipzig 1888; Band IV *(1497–1504)*, Leipzig 1890; Band V *(1504–1510)*, Leipzig 1894; Band VI *(1510–1516)*, Leipzig 1899, Band VII *(1516–1521)*, Leipzig 1905. *Die Recesse und andere Akten der Hansetage*, Abteil 4. *Hanserecesse vom 1531 bis 1560*, ed. Verein für Hansische Geschichte, Band I *(1531–1535)*, Weimar 1937; Band II *(1535–1537)*, Köln – Wien 1970. (Dále jen HR s uvedením příslušného oddílu a svazku.)

22) *Hansisches Urkundenbuch*, ed. Verein für Hansische Geschichte, Band I *(975–1300)*, Halle am Salle 1876; Band II *(1300–1341)*, Halle am Salle 1879; Band III *(1343–1357)*. Erster Halbband, Halle am Salle 1882; Zweiter Halbband *(1358–1360),* Halle am Salle 1886; Band IV *(1361–1391)*, Halle am Salle 1896; Band V *(1392–1414)*, Halle am Salle 1899; Band VI *(1415–1433)*; Halle am Salle 1905; Band VII *(1434–1450);* Band VIII *(1451–1463)*, Halle am Salle 1899;

chycují obchodní vztahy mezi hanzovními městy v celé oblasti jejich působení, diplomatickou a obchodní korespondenci s partnery ve Flandrech, Anglii, Skandinávii, Prusích a Livonsku.

Sbírky dokumentů, které byly zaměřeny především na diplomatické a obchodní vztahy Livonska a rurikovských knížectví, začaly být publikovány ještě před zahájením vydávání výše uvedených edic. První krok na této cestě učinil Karl Eduard Napierski vydáním dvoudílné edice *Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae*, která obsahovala soupis listinných pramenů uložených v městských archivech v Rize, Revalu a v řádovém archivu v Königsberku.[23] Napierski v následujících letech zpracoval a vydal edici *Russisch-livländische Urkunden*, která měla být reprezentativním výběrem dokumentů zachycujících vztahy Livonska a Hanzy k rurikovským zemím a Litvě v období od 12. do 17. století.[24] Jeho cílem bylo shromáždit, systematizovat a zpřístupnit nejdůležitější pramenný materiál vzdělané veřejnosti a zároveň korigovat informace a závěry, které na tato témata přinášely starší práce.[25] Podobné zaměření, ale s větším objemem dokumentů, měla edice *Akty, otnosjaščijesja k istorii Zapadnoj Rossii*.[26]

V této činnosti pokračovali ruští badatelé po druhé světové válce. Diplomatické vztahy Novgorodu a Pskova v době, kdy byly samostatnými zeměmi, s Livonskem prezentuje výběr dokumentů

Band IX *(1463–1470)*, Halle am Salle 1903; Band X *(1471–1486)*, Halle am Salle 1907, Band XI *(1486–1500)*; Halle am Salle 1916. (Dále jen HUB s uvedením příslušného svazku.)

23) *Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae*, Tom I, II, ed. Karl Eduard Napierski, Riga 1833–1835.

24) *Russisch-livländische Urkunden,* ed. Karl Eduard Napierski, Sankt-Petěrburg 1868. (Dále jen RL.)

25) PISTOHLKORS, Gert von, Johann Friedrich von Recke (1764–1846) und Karl Eduard von Napiersky (1793–1864), in: GERBER Klaus – KLÖKER, Martin (eds.), *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne*, Tübingen 2003, s. 441–462.

26) *Akty, otnosjaščijesja* k *istorii Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izdannyje Archeografičeskoju kommissijeju*, Tom I *(1340–1506),* Sankt-Petěrburg 1846. (Dále jen AZR.)

v edici *Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova*.[27] Kritérium samostatnosti obou měst, to znamená do jejich připojení k moskevskému státu, vedlo vydavatele k zúžení výběru dokumentů, a proto je poslední publikovaná diplomatická smlouva Velikého Novgorodu datovaná rokem 1474 a v případě Pskova rokem 1503. Vedle pramenů k dějinám obchodních a diplomatických vztahů se součástí edice staly dokumenty osvětlující fungování vnitřní správy v novgorodské a pskovské zemi, darovací listiny a dohody s rurikovskými knížaty. Zejména knížecí smlouvy jsou cenné pro dokreslení povahy obchodních vztahů, neboť dokládají, jak úzkostlivě si Novgorodci chránili svoje privilegované postavení při obchodování s Němci, a to i před vlastními knížaty.

Mimořádně důležité smlouvy mezi Smolenskem a německými kupci z Rigy a Gotlandu z 13. století, podle nichž se řídil obchod v dalších městech, například Polocku nebo Vitebsku, byly publikovány v edici *Smolenskije gramoty*.[28] Tyto dohody upravovaly pravidla obchodu v oblasti Daugavy až do druhé poloviny 14. století. Poté začal význam Smolenska jako obchodního partnera kupců z Rigy postupně ustupovat do pozadí ve prospěch Polocka. Polock ležel na řece Daugavě podobně jako Riga, a proto cesta do tohoto města byla pro hanzovní obchodníky kratší, rychlejší a relativně bezpečná. Obchodní význam Polocka navíc posilovala podpora litevského velikého knížete Vitolda zejména poté, co se polocká země stala součástí litevského státu.

Pro studium života osob přicházejících do cizího prostředí a vzájemného soužití příslušníků dvou jazykově, nábožensky a kulturně odlišných etnik mají velký význam městské knihy, právní předpisy, zákoníky a nařízení. V případě Livonska se nejvíce dochovaly prameny k dějinám Rigy a Revalu. Prvořadý význam má kniha dluhů

27) *Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova*, ed. Sigizmund Natanovič Valk, Moskva – Leningrad 1949. (Dále jen GVNP.)

28) *Smolenskije gramoty XIII–XIV vekov*, ed. Ruben Ivanovič Avaněsov, Moskva 1963. (Dále jen SG.)

Das rigische Schuldbuch, která zahrnuje období let 1286 až 1352.[29] Tento pramen obsahuje základní informace pro studium podílu příslušníků jiné než německé národnosti na skladbě městského obyvatelstva v Rize. Přitom je nutné vzít do úvahy, že zaznamenaná jména příslušníků neněmecké národnosti jsou v menšině. Dále nelze přehlédnout fakt, že některá jména nemusí nutně označovat příslušnost k nějakému etniku, ale oblast, v níž měl nositel jména svoje obchodní zájmy.[30] Pro studium etnické skladby městského obyvatelstva v Revalu *má obdobný význam Revaler Zollbücher und –quittungen des 14. Jahrhunderts*.[31] Tato edice poskytuje kromě toho možnost sledovat frekvenci námořní dopravy v revalském *přístavu, množství a skladbu dováženého* a vyváženého zboží včetně toho, které pocházelo z rurikovských zemí nebo bylo určeno odběratelům v těchto zemích.

Pramenem prvořadého významu pro studium života v novgorodském kontoru je soubor předpisů a nařízení známý pod názvem *Novgoroder Schra*, který vznikl v sedmi redakcích v období od čtvrtiny 13. století do začátku 17. století.[32] První redakce byla sepsána kolem roku 1225 a skládala se z devíti paragrafů.[33] V roce 1295 vznikla druhá redakce, do které byly zařazeny beze změny

29) *Das rigische Schuldbuch (1286–1352)*, ed. Hermann Hildebrand, Sankt-Petěrsburg 1872.

30) BENNINGHOVEN, Friedrich, *Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann*, Hamburg 1961, s. 149–155; SELART, Anti, Russians in Livonian Towns in the Thirteenth and Fourteenth Centuries, in: KEENE, Derek – NAGY, Balázs – SZENDE, Katalin (eds.), *Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*, Farrham 2009, s. 33–55.

31) *Revaler Zollbücher und -quittungen des 14. Jahrhunderts*, ed. Wilhelm Stieda, Halle am Salle 1887.

32) V této práci používám edici *Die nowgoroder Schra in sieben Fassungen vom 13 bis 17 Jahrhundert*, ed. Wolfgang Schlüter, Dorpat 1911. (Dále jen Nowgoroder Schra.) Dále byly vydány edice *Die Nowgoroder Skra nach der Rigaer Handschrift*, ed. Wolfgang Schlüter, Jurjew (Dorpat) 1893; *Die Nowgoroder skra: nach der kopenhagener Handschrift mit Einleitung und Glossar*, ed. Hjalmar Alving, Göteborg 1918; nejnověji *Die mittelalterlichen Nowgoroder Schraen als digitale Edition*, in: Das Gedachtnis der Hansestadt Lübeck, Rolf Hammel-Kiesow (ed.), Lübeck 2005, 1 CD.

33) Rozdělení ustanovení na paragrafy použil vydavatel pramene.

paragrafy předchozí redakce a dále doplněny o dalších 55 ustanovení. Třetí redakce byla vydána v roce 1325 a od prvních dvou se lišila pouze přidáním dalších šesti paragrafů. Čtvrtá redakce, která vznikla na začátku sedmdesátých let 14. století, už byla podstatně rozšířená na 119 paragrafů. Její součástí se staly závěry jednání německých obchodníků pobývajících v Novgorodě na dvoře svatého Petra, na jejichž základě měly být řešeny všechny jejich obchodní konflikty s Novgorodci. Po roce 1392 byla sepsána pátá redakce, která se původně skládala ze 140 paragrafů, ale později, zřejmě okolo roku 1466, byla ještě doplněna o další dva paragrafy.[34] V listopadu 1494 byl na příkaz moskevského velikého knížete Ivana III. uzavřen novgorodský hanzovní kontor a svoji činnost mohl obnovit až po deseti letech. V souvislosti s jeho opětovným otevřením byla sepsána šestá redakce, kterou tvořilo 100 paragrafů. Stejný rozsah měla i poslední sedmá redakce, která vznikla v roce 1603.

Základními narativními prameny pro studium kontaktů mezi Novgorodem, Pskovem a Livonskem jsou ruské letopisy a livonské kroniky. Ruské letopisy představují pramenný žánr, který nemá ve středověkém dějepisectví střední a západní Evropy přímou obdobu, neboť v tomto případě nejde o klasickou analistiku, jak by napovídal název, spíše o jistou obdobu latinské kroniky, ovšem i tady existuje řada rozdílů. Vznikaly většinou jako *svody*, to znamená souhrnná zpracování již existujících textů nebo dílčích záznamů o významných událostech. Jejich tvorba nebyla výsledkem činnosti jediného autora, nýbrž řady neznámých literátů, kteří se podíleli na výběru textů, jejich zpracování a doplňování a sestavování nových letopisů, které byly později znovu přepracovávány a kompilovány, nebo používány jako zdroj informací pro další díla letopisného charakteru. Vydávány začaly být již před polovinou 19. století v rámci mnohasvazkové edice s názvem *Polnoje sobranije russkich letopisej.*[35]

34) RYBINA, Jelena Aleksandrovna, *Novgorod i Ganza*, Moskva 2009, s. 93.

35) *Polnoje sobranije russkich letopisej.* (Dále jen PSRL.)

Pro naše téma představují důležitý zdroj informací především novgorodské[36] a pskovské letopisy,[37] které vznikaly v prostředí, v němž se sledované kontakty uskutečňovaly, a to přímo v centru dění, ve městech, jež patřila mezi jejich hlavní aktéry. K dispozici dnes máme celkem pět novgorodských letopisů a tři letopisy sepsané v Pskově. Jejich vypovídací hodnota se mnohdy zásadně liší. Pro dějiny kontaktů rurikovských zemí s Pobaltím mají prvořadý význam první a čtvrtý novgorodský letopis. Zbylé letopisy buď pouze opakují záznamy z předchozích dvou, nebo je podávají ve zkrácené formě. Nicméně také tyto práce si zasluhují pečlivé studium, neboť jsou v nich zachyceny některé detaily, které jiné prameny neobsahují. Se stejnou situací se setkává badatel také v případě pskovských letopisů. Studiem a komparací textů novgorodských a pskovských letopisů lze získat poměrně barvitý obraz kontaktů obyvatel Novgorodu a Pskova s Livonskem.

Pro počáteční kontakty Rusů s východním Pobaltím má svoji důležitost *Povesť vremennych let* známá také jako Nestorova kronika,[38] jejíž vyprávění je však dovedeno pouze do počátku 12. století. Přináší svědectví o tom, že o východobaltský region měli zájem kyjevští vládci i další ruské subjekty již od konce 10. století.

Kontakty s Livonskem nepěstovaly pouze Novgorod a Pskov. Kupci z Livonska zajížděli také do Smolenska, Polocku nebo Vitebsku, měst, která se ve 14. a na počátku 15. století stala součástí litev-

36) *Novgorodskaja pervaja letopis staršego i mladšego izvodov*, ed. Arsenij Nikolajevič Nasonov, Moskva-Leningrad 1950; *Novgorodskaja pervaja letopis*, (PSRL, Tom III) (ed. neuvedeno), Sankt-Petěrburg 1841. (Dále jen N1L.); *Novgorodskaja vtoraja letopis*, (PSRL, Tom III) (ed. neuvedeno), Sankt-Petěrburg 1841; *Novgorodskaja treťja letopis*, (PSRL, Tom III) (ed. neuvedeno), Sankt-Petěrburg 1841. (Dále jen N3L.); *Novgorodskaja* četvertaja *letopis* (PSRL, Tom IV) (ed. neuvedeno), Sankt-Petěrburg 1848,); *Novgorodskaja pjataja letopis* (PSRL, Tom IV) (ed. neuvedeno), Sankt-Petěrburg 1848.

37) *Pskovskije letopisi*, Tom I, ed. Arsenij Nikolajevič Nasonov, Moskva – Leningrad 1941. (Dále jen PL I.); Tom II, ed. Arsenij Nikolajevič Nasonov, Moskva – Leningrad 1955. (Dále jen PL II.)

38) *Povesť vremennych let*, eds. Dmitrij Sergejevič Lichačev, Varvara Pavlovna Adrianova Peretc, Sankt-Petěrburg 1996. (Dále jen PVL.)

ského velkoknížectví. Jejich kontakty s Livonskem jsou v počáteční fázi zachyceny v *Pověsti vremennych let* a později zejména v písemnostech, které byly vydány pod souhrnným názvem *Západoruské letopisy*.[39] V centru jejich pozornosti je samozřejmě v první řadě Litva a její elita, nicméně najdeme tu také zmínky o kontaktech zdejších rurikovských knížat s Pobaltím a později s Livonskem.

Osobitou součást letopisné tvorby představuje dvorské, takzvané oficiální letopisectví, jež vznikalo především na zakázku moskevského carského dvora Ivana IV. Hrozného. Jedná se o rozsáhlý soubor historických děl převážně letopisného formátu, která měla oslavit minulost i přítomnost velikého moskevského knížectví jako nové ruské země a zdůraznit jeho návaznost na raně středověkou Rus. Z tohoto okruhu byl využit *Sofijský první letopis* a *Nikonovský letopis*.[40] Při jejich studiu bylo třeba mít na paměti, že tvůrci těchto prací zpracovávali starší písemný materiál nejen na základě vlastních představ a literárních schopností, ale také pod silným vlivem formující se oficiální státní ideologie, jejímž cílem bylo mimo jiné zdůvodnit práva Moskvy na expanzi, jež je tradičně nazývána *sobiranije russkich zemel*. Na druhé straně tento materiál obsahuje v jednotlivých případech pozoruhodné detaily, jež nejsou zaznamenány v jiných, starších pramenech, přesto mohou vycházet z reálného základu. To bylo důsledkem skutečnosti, že ti, kteří se tvorbě oficiálního dvorského letopisectví věnovali, měli k dispozici mnoho písemného materiálu, jenž byl v Moskvě za tím účelem shromážděn, a mohli tak doplnit do starších letopisných textů nové poznatky z rukopisů, které se však do dnešních dnů nedochovaly.

Specifickým písemným pramenem jsou nápisy na březové kůře. Archeologové jich nejvíce objevili v průběhu devadesátých let

39) *Zapadnorusskija letopisi* (PSRL, Tom 17), ed. Archeografičeskaja komissija, Sankt-Petěrburg 1907.

40) *Sofijskaja pervaja letopis po spisku I. N. Carskogo*, (PSRL, Tom 39), eds. Viktor Ivanovič Buganov, Boris Michailovič Kloss, Moskva 1994; *Letopisnyj sbornik, iměnujemyj Patriaršeju ili Nikonovskoju letopisju*, (PSRL, Tom 12), ed. Archeografičeskaja komissija, Sankt-Petěrburg 1901.

20. století při archeologických průzkumech v Novgorodě, ale nalezeny byly také v Pskově, Staré Ruse, Moskvě a v dalších východoevropských městech. Jejich význam spočívá v tom, že je psali obyvatelé pocházející téměř ze všech sociálních skupin, muži, ženy i děti. Početnou skupinu nápisů tvoří soupisy naturálních daní z novgorodských území. Pro tuto práci je důležitá zejména evidence vybraných kůží a kožešin, neboť dokládá, jak a v jakém množství Novgorodci získávali tuto velmi důležitou komoditu, o kterou měli eminentní zájem hanzovní kupci.[41]

Významným narativním pramenem livonské provenience je *Chronicon Livoniae* (*Livonská kronika*) Jindřicha z Lotyšska,[42] sepsaná v letech 1225 až 1227. Původ jejího autora zatím nebyl uspokojivě objasněn a historici vyslovili na toto téma několik hypotéz. Zatímco estonský badatel německého původu Paul Johansen byl přesvědčen, že Jindřich Lotyšský pocházel z říše, lotyšský historik Arverds Švābe se domnívá, že se narodil na území současného Lotyšska.[43] Současná polská badatelka Maja Gąssowska tvrdí, že Jindřich Lotyšský pocházel z Estonska.[44] Jisté víme jen to, že Jindřich byl vychováván v klášteře Segeberg v Holštýnsku, kde pobývali

41) ARCICHOVSKIJ, Artěmij Vladimirovič – TICHOMIROV, Michail Nikolajevič (eds.), *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1951 g.)*, Moskva 1953; ARCICHOVSKIJ, Artěmij Vladimirovič – BORKOVSKIJ, Viktor Ivanovič, *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1956–1957 gg.)*, Moskva 1963; JANIN, Valentin Lavrentjevič – ZALIZŇAK, Andrej Anatoljevič (eds.), *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1984–1989 godov)*, Moskva 1993; ARCICHOVSKIJ, Artěmij Vladimirovič – JANIN, Valentin Lavrenťjevič, *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1958–1961 gg.*), Moskva 1963; ARCICHOVSKIJ, Artěmij Vladimirovič – JANIN, Valentin Lavrentjevič (eds.), *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1962–1975 godov)*, Moskva 1978.

42) *HENRICI Chronicon Livoniae*, (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex monumenti Germaniae historici), eds. Leonid Arbusow, Albert Bauer, Hannovere 1955.

43) JOHANSEN, Paul, Die Chronik als Biographie. Heinrich von Lettlands Lebensgang und Weltanschauung, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Band 1, Heft 1, Neue Folge 1953, s. 10–-11; ŠVĀBE, Arverds, *Latvijas vēsture*, Rīga 1990, s. 13, 107.

44) GĄSSOWSKA, Maja, Kronika Heinricha von Lettland o podboju i chrystianizacji Inflant, in: ROSIKA, Stanisław – WISZEWSKI, Przemysław (eds.), *Causa creandi. O pragmatyce źródła historycznego*, Wrocław 2005, s. 130–131.

mimo jiné také chlapci, kteří byli odvlečeni z Pobaltí. Kontaktem s nimi by se dalo vysvětlit, odkud pocházely Jindřichovy podivuhodné znalosti pobaltských jazyků. Později Jindřich působil jako misionář v Livonsku, účastnil se kolem třiceti tažení a sloužil jako pomocník a tlumočník papežského legáta Viléma z Modeny a později Balduina z Alna. Svoji kroniku sepsal na základě vlastních zážitků a podle vyprávění současníků.

Dílo zachycuje počáteční období formování livonského státu v letech 1180 až 1227. Autor se zaměřil na činnost prvních dvou livonských biskupů Meinharda a Bertholda a poté na biskupa Alberta, zakladatele Rigy a řádu mečových rytířů. Hlavní pozornost je věnována boji řádových rytířů s Esty a Litevci. Pro naši práci jsou důležité jeho poznámky o vztazích obyvatel Livonska k rurikovským knížatům z Polocka, Smolenska, Pskova a Novgorodu a o působení těchto knížat ve službách rižského biskupa a řádu.

Ve 13. století vznikla v Livonsku *Livländische Reimchronik* (*Livonská rýmovaná kronika*).[45] Její autor je neznámý a všechny pokusy o jeho identifikaci nebyly jednoznačné. Dnes panuje všeobecná shoda v tom, že autor kroniky byl vysokým představitelem livonské větve Řádu německých rytířů, pohyboval se v úzkém okruhu livonského mistra, v jeho službách jednal s velmistrem řádu a pobýval rovněž ve Svaté zemi. Díky tomuto postavení měl snadný přístup do řádového archivu. Za nejcennější pasáže kroniky jsou považovány záznamy vztahující se k přelomu osmdesátých a devadesátých let 13. století. Pro starší období vycházel ze starších pramenů, mimo jiné také z díla Jindřicha z Lotyšska a z ústní tradice.

Vztahy Novgorodu a Pskova s Livonskem v historiografii

Bibliografie k dějinám Livonska, jeho vztahů se sousedními rurikovskými zeměmi a vzájemného soužití jeho obyvatel je mimo-

45) *Livländische Reimchronik*, ed. Leo Meyer, Paderborn 1876, reprint: Hildesheim 1963.

řádně rozsáhlá. Již v 19. století se věnovali tomuto tématu zejména ruští a němečtí badatelé a publikovali první specializované práce o německých dvorech v Novgorodě a rozvoji rusko-livonského obchodu.

V ruské historiografii zaměřili svoji pozornost na dějiny Pobaltí a Livonska tak významní historici, jako byli Nikolaj Michajlovič Karamzin, Sergej Michajlovič Solovjov a Vasilij Osipovič Ključevskij.[46] Ve svých rozsáhlých syntézách ruských dějin prezentovali Livonsko jako jeden z vnějších faktorů, které ovlivňovaly vývoj v severozápadní Rusi. V. O. Ključevskij v této souvislosti vyzdvihl význam pozdějšího vzniku livonského státu na počátku 13. století. Podle jeho názoru umožnil tento průběh událostí nerušený dvousetletý vývoj směřující k novgorodské „bojarské republice".[47] První ruskojazyčná práce, která byla speciálně věnována dějinám Pobaltí, nevznikla zásluhou profesionálního historika, nýbrž technického inženýra Jevgrafa Vasiljeviče Češichina.[48] Ve svém útlém spisu stručně nastínil dějiny Livonska od vzniku státu až po připojení jeho bývalého území k ruskému impériu za vlády cara Petra I. Hlavním motem Češichinovy práce byla myšlenka nevyhnutelnosti připojení Pobaltí k Rusku, jež byla důsledkem téměř totožných klimatických, hydrologických a geografických podmínek, které přispěly „k absenci přirozených hranic a vzniku podobného způsobu života lidí v těchto oblastech" [Pobaltí a na severozápadě východní Evropy, pozn. autora].[49]

V roce 1889 vydal svoji práci k dějinám Pobaltí v německém jazyce přední editor historických dokumentů Leonid Arbusow starší.

46) KARAMZIN, Nikolaj Michajlovič, *Istorija gosudarstva Rossijskogo*, reprintnoje vosproizvedenije izdanija pjatogo (Sanktpetěrburg 1842–1844), 3 díly, Moskva 1988; SOLOVJOV, Sergej Michajlovič, *Sočiněnija*, Kniga III. *Istorija Rossii* s *drevnějších vremen*, Tom 5, Moskva 1989; KLJUČEVSKIJ, Vasilij Osipovič, *Russkaja istorija. Polnyj kurs lekcij*, Tom 1, Moskva 2002.

47) KLJUČEVSKIJ, V. O., Russkaja istorija…, s. 411.

48) ČEŠICHIN, Jevgraf Vasiljevič, *Kratkaja istorija Pribaltijskogo kraja*, Riga 1894.

49) ČEŠICHIN, J. V., Kratkaja istorija…, s. 1.

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázku z knihy Livonsko a středověká Rus**.**
Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.